ГУЗН ҮГЭГИ

ТИГІР ХУРЫ

№ 2

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҮГРЕДІГ ПАЗА НАУКА МИНИСТЕРСТВОЗЫ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПИСАТЕЛЬЛЕР ПІРІГІЗІ

ТИГІР ХУРЫ

Олганнарга чоохтар, кибелістер, тархын таныглары,
кип-чоохтар, таптыргастар

ГУК РХ "Национальная
библиотека
им. Н.Г. Доможакова"

АҒБАН
ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
2008

Мелейек КАЗАЧИНОВА

САННАРНЫ ЎГРЕНЧЕМ

0 – чалғызан полза, ол **тик**
че сан хоғза, хозымы пик.

1 – тумзуғас, азағас сиип пир,
піл, пу санны тирбіс **пір.**

2 – киигіҷекті хооста ирке,
санны адирбыс **ікі.**

3 – ікі ойығас түп-түс,
ундуба, сан полар **үс.**

4 – одырчығас кирт,
азахтары полар **төрт.**

5 – ынағ салаалар хости піс,
санап сыхса, полар **пис.**

6 – сиг хурчи сиилді,
сан сых килді **алты.**

7 – Читіген, Читіген, читі чылтыс,
читі санға читтібіс.

8 – кічіг-улуғ тегілек сиибіс,
сан сых килер **сигіс.**

9 – пазы топ-тоғылағас,
санның ады полар **тоғыс.**

10 – пірдең **тик,** пірікселер,
он санны пӱдірчелер.

АЙМАХ ТИКПЕ СӦСТЕР, САНАНЫСТАР

Пис салаамның пис солазы

1. Матпайах – іргек салаа.
2. Мадагор – устығ салаа.
3. Ортын оол – Ондорий – ортын салаа.
4. Оол тибес – толамыр (толадыр).
5. Кічіг пепейек – сымалчых.

1. Пас маймах – іргек салаа.
2. Падан чӱрек – устығ салаа.
3. Ортын оолах – ортын салаа.
4. Торамыр – тӧртінчізі.
5. Кічиҷек пебійек – кічіг салаа.

Пір піс,
ікі іңе,

ӱс ӱчӱргӱ,
тӧрт тӧзек,

пис пизік,
алты арғамҷы,

читі ізеңе,
сигіс тохпах,

тоғыс тон,
он очых.

Чазынҷах ойын

Пір,
ікі,
ӱс,
тӧрт,
пис –
чазынҷах ойнирбыс!
Алты,
читі,
сигіс,
тоғыс –
санап сӧӧ тартарбыс!
Он кемге учурир,
тоозазын табар.
Сан учур! Сан учур!

ПУРУНҒЫ САНАНЫСТАР

Он алты

Пеет, пеет,
педеңки,
педеңкиден,
содаңки,
саасханах
сайрап одыр,
санап сапсам –
он алты!

Читіңес

Пеет, пеет,
педегес,
педегестең
саңағас,
саңағастаң
читіңес,
читіңестең
педіреңес –
хуух-хаах!

Пір муң

Алдым,
салдым –
пір муң.
Санап
тоостым –
харах нуң.
Піле-піле.
ките,
Пар, тіле!

Алты-читі

Сапты-сапты,
санап сапты.
Сапхан саанаң
сағыс салды.
Алты, читі –
он ӱс.
Улуғ саннар:
муң, чӱс!

Читі хулас

Пілдім, пілдім – піле чоңа,
Чоңа тізем – чочы харах.
Харах тізем – харба тиин,
Тиин тізем – тинте пуға.
Пуға тізем – пурун тоос,
Тоос тізем – точы пілек,
Пілек тізем – пис ағас,
Ағас тізем – арба хузух,
Хузух тізем – хулун ӧртек,
Ӧртек тізем – ӧрген сарған,
Сарған тізем – сартых хайа,
Хайа тізем – халын чилін,
Чилін тізем – читі хулас.

Читі хулас, читі хулас,
Хайзинзің, кӧзідінібіс?!

Тіл дее чох чоохтазааң

Чазынчах ойнапчатса, пулуң кистінең нинче кізі ам даа тутырбаан, нинчезі чазынча тіп, пілізерге кирек пол парча. Табыс тапсаза, мындох истіп саларлар, аннаңар ырахтын «чоохтасчаң» оңдай пар. Салаалар аас-тілліг дее полбазалар, көп ниме чоохтап пирчелер:

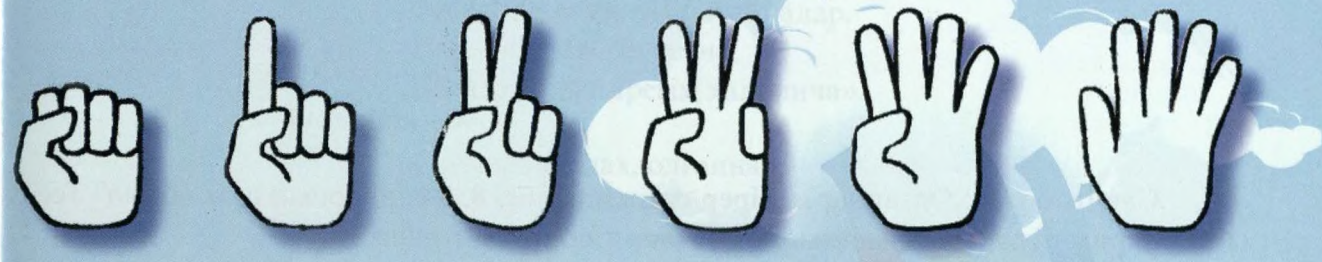

Тик Пір Ікі Ўс Төрт Пис

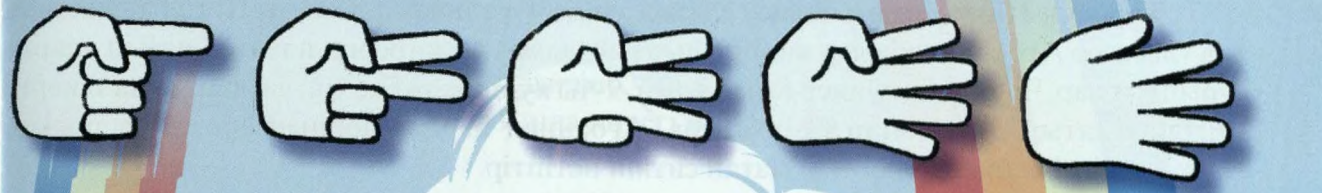

Алты Читі Сигіс Тоғыс Он

Олғаннар, паза хайдағ хыныг сананыстар сірер пілчезер?

Санчы оолах тирлеенче сағысха түсче...

Хайдағ чонның саннары полчаң?

Иртеннең иирге читіре, пірде пір азаанаң сегірістеп, тирін пурладып, пулбырап, санапча, санапча: ***numi, cumi, ибі, сибі, туба, кірес.***

Хыйға Санчаа ол арада көг чайаачызы Александр Саможиков урун парған:

– Э-э, саба санапчазың, Санчычах.

– Хайди ўгреткеннер, іди санапчам, – пурдайыбысхан Санчы.

– Алыг кізі тарынчахха табырах, хыйға кізі...

– Мин хыйғазым! – читіре дее чоохтанарға пирбин, иң чарых күлінізінең чарии түскен Санчы. – Мин түптестірерге, көп пілерге хынчам, уғаа чапсырхап, иптіг истіп пілчем.

– Өріністіг, – нандырған Александр, – андағда ис, пу Пурум (Рим) саннары тіченнер. «Торғы чолы» чахсы тоғынчатхан тустарда садыг киреғі чахсы парчаң, аннаңар пасха чоннарның саннарын пілерге киректелченөк.

Че пурунғыларыбыс оларны пос оңдайынаң адачаңнар. Син ***numi, cumi...*** тіп санапчазың, а мин сала пасха арах искем:

I – **пета** (пір)
II – **сота** (ікі)
III – **пара** (ӳс)
IV – **нера** (төрт)
V – **ибі** (пис)
VI – **сибі** (алты)
VII – **туба** (читі)
VIII
IX
X – **кірес** (он)

Санчы оолах: Олганнар, а сірер сизіндіңер бе, **8, 9** саннарның ады чоғыл? Тсс-с сым, оларны пурунғыларыбыс **ызых саннар** тіп адатпачаңнар.

Ол 8–9 санның күннерде алыптың нымах таа ыспачаңнар. Че ӳреен ир кізінің күн 9-чызында иртірілчең, анда хайлирға, нымах саларға чарадылчаң.

Пірсінде Шира аймағындағы Хызыл аалда чуртапчатхан хайчы Петр Гаврилови Аргудаевсер Ағбаннаң кізілер киліп, алыптыг нымах ыс пирерге, пленкаа пазып аларғ сурынтырлар. Че хайчы, күннер санап алып, 9-чы күнде чарабас тіп, чатханға даа теңерг ынабин салтыр. Александр Саможиков, Ағбаннаң парған чонның аразында полы Аргудаевтің 9 саннаңар чоогын матап ситкіп истіптір.

Піс тее ухаанчыл полааңар, олганнар. Прай чапсых киректерні ух турааңар.

Пасхазында киретім халбинча

(Саннарның талазиинаңар)

Питі тіпче: «**Пір** санзым, неке,
Че хости турчатчаң Сити – ікі.
Миннең илбек саннар пасталча,
Пасхазында киретім халбинча».

Сити: «Алғыс сағаа, арғыс,
Пістің хыйға пастағчыбыс.
Кем-де орнын чахсы оңнапча,
Пасхазында киретім халбинча».

Пара: «Піс **Неранаң** ынағбыс,
Ӳс-төрт сананыс чӧрченміс.
Ноо кірісчезер, кем хайда турча?
Пасхазында киретім халбинча».

Ибі: «Тігі **Сибі, Туба, Кірес**
Хончыхтарын нимее салбас.
Олар прай нимені путхапча,
Пасхазында киретім халбинча».

Сибі: «Ибі, Сибі, Тубанаң
Тиңнер **пис, алты, читінең.**
Че **сигіс, тоғыс** кемнер полча?
Пасхазында киреғім халбинча».

Кірес: «Мині ара тартпаңар,
Онны кіреснең таныхтапчалар.
Прай чоннар іди пасча,
Пасхазында киреғім халбинча».

Сағынааңардах, олғаннар,
Орта тудынғаннар ба пу саннар.
Арғыстар хайди табыспин халча,
Алай анзында киреебіс халбинча?

Пуларны көріп, прайзыңар
Сын чӳрекнең ынағлазыңар.
Кізілер, саннар чідіріспезін,
Пасхазында киреғі пар ползын.

Таптырғас

Олғаннарға айланыс 3
А.С. Пушкиннің хумартхы тазы –Ағбанда. *Г. Казачинова* 4

ПІС ПАСЧАБЫС
Хызыл хара суғ аалның олғаннары
Юля Байкалова. «Хакасия – минің чирім...» 6
Надя Миндибекова. Чир-суум 6
Диана Чебочакова. Хакасиям. Писатель К. Нербышевке чарыдығ 7
Оля Тюкпиекова. «Минің чир-суум...» 7
Люда Тохтобина. Хызыл хара суғ 8
Лида Тюкпиекова. Кічіг туңмам 8
Тарика Тохтобина. Хакас хызыҷаа. Саблығ писатель. «Сарығ, хызыл чахайахтар...» Хазың 8-9
Иосиф Тохтобин. Часхы 9
Оля Индыгашева. «Часхы читті...» 10

Тахпахтар
Женя Нербышев. Чир-суум 10
Алёна Тюкпиекова. «Хызыл хара суғ аалымда...» 10
Олеся Миндибекова. «Пабам пирген адымны...» 11
Лёня Карчигашев. «Хынған чирім Хара суғ...» 11
Надя Сагалакова. «Пабаҷаам пирген адымны...» 11
Алёна Тюкпиекова. «Хынған Хара сууҷаамда...» 12

Аңчул аалның олғаннары
«Ады сіліг Аңчул аалымда...» 12
Анна Кужакова. Сӧбіремнеңер 13
Мария Кужакова. Тус ла читпинче 14
Мария Уксекова. Хакас тілі пасха тіллер хыринда тың артых 14
Ирина Шулбаева. Хыйға ойын пар 15

Таштып чоғархы аалның олғаннары
Василий Шулбаев. Ноңныхха чӧргені 15
Иван Синицын. «Таштып суғ тағдаң инче...» 16
Илона Миягашева. «Хыйа парыңар, чабал күстер...» 17

Өӧк ахсы аалның олғаннары
Эдик Чистанов. Пістің сӧбіренің хынҷаң ады Карька 17
Арина Котюбеева. Библиотекадаң сыхпинча 18

Новомарьясов аалның олғаннары
Андрей Сарангов. Тынағ туста 19
Женя Конгарова. Чапсых полған 19
Ваня Коков. Аалымнаң артых чир чоғыл 19

ТЕРГІНІҢ ААЛҶЫЛАРЫ

Татьяна Сагалакова. Ӱгретчіме. Хызыҷаама 20
Евгений Начинов. Хакасия. Ах ӱӱс 21
Алексей Сагатаев. Хусхаҷах-палаҷах. Чыл пазы 21

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫНА – 80 ЧАС

А.М. Топанов. *А.С. Кызласов* 23
В.А. Кобяков – хакас литературазының пастаҷыларының пірсі. *Н.С. Абдин* 24

ЧООХТАР, НЫМАХТАР, КИП-ЧООХТАР

Антон Боргояков. Харсылайлап чӧргені 26
Мария Чебодаева. Минің төреен чирімнеҷнер нымах 28
Татьяна Майнагашева. «О! Изең, ай-а!» 30
Илья Топоев. Мирҷең абаҷах *(олганнарга ойын)* 33
Олег Шулбаев. Чааҷы ыры *(чоох)* 38
Мелейек Казачинова. Хайхастығ чурт *(нымах)* 42
Геннадий Аешин. Табағын *(кип-чоох)* 50
Тӧлке салҷаң пурунғы пічіктең ӱзік. Тілбестеен *Г. Кужакова* 56
Галина Кужакова. Хакастарның көглер тим-тириинеҷер кип-чоохтар. 59

Чон кибірлері поэттің чайаачы тоғыстарында 60
Валерий Майнашев. Мелейлер *Г. Казачинова* 61

А.А. Кенельнің 110 чазына удур. *К.Е. Сунчугашева* 63
Тамара Маганакова. Төреліме чарытчам. Адам чирі. Тироң *(чоох)* 67

КІЧІГ ТУҢМАҶАХТАРҒА

А.Ф. Троякова. Азбука 71
Г.Г. Казачинова. Саннарны ӱгренчем 85